

سرچشمه حکمت
جرعه دوم

چهار و چهار

سفارش‌های امیر مؤمنان به آدم محتبی علیه السلام
شرح و تفسیر حکمت‌سی و مستقیم نهج البلاغه

دکتر محسن اسماعیلی
دانشیار دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران

سر شناسه	: اسماعیلی، محسن ۱۳۴۴ -
عنوان قرارداد	: نهج البلاغه، فارسی، شرح
عنوان و نام پدیدآور	: سرچشمه حکمت / محسن اسماعیلی.
مشخصات نشر	: تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری	: ج: ۱۴ × ۲۱ س.م.
شابک	: دوره: 978-964-476-353-6 ؛ ج: ۱: 978-964-476-341-0 ؛ ج: ۲: 978-964-476-363-2
وضعیت فهرست‌نویسی: فایا	
یادداشت	: ج. ۲ (چاپ اول: ۱۳۹۵) (فیبا).
مندرجات	: ج. ۱. سیاست و حکومت در نهج البلاغه. - ج. ۲. چهار و چهار: سفارش‌های امیر مؤمنان به امام مجتبی علیه‌السلام.
موضوع	: علی بن ابی‌طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. نهج البلاغه - نقد و تفسیر
سبوع	: علی بن ابی‌طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. شرح
شناخت افزوده	: دفتر نشر فرهنگ اسلامی
بندی‌کنگره	: ۱۳۹۳ الف/۵۵/BP۳۸۰۸
زده‌بندی دیو	: ۲۹۷/۹۵۱۵
شماره کتاب‌شناسی م	: ۳۶۸۶۵۰۲

دفتر نشر فرهنگ اسلامی

سرچشمه حکمت؛ جرعه درم: چهار و چهار

نالیف: دکتر محسن اسماعیلی

ویراستار: ارغوان غوث

چاپ دوم: ۱۳۹۷

این کتاب در ۱۰۰۰ نسخه در چاپخانهٔ عروج، لیتوگرافی، چاپ و جلدبندی، حافای شد.

شابک: ۲- ۳۶۳- ۴۷۶- ۹۶۴- ۹۷۸ ۱- ۳۵۳- ۴۷۶- ۹۶۴- ۹۷۸

بها: ۱۹۰۰۰۰ ریال

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

دفتر مرکزی: پاسداران، میدان هروی، خیابان شهید افتخاریان، کوچه مریم، پلاک ۲

تلفن: ۲۲۹۳۶۱۴۰ - ۲۲۹۴۰۰۵۴ شماره: ۰۱-۲۲۹۵۶۴۰ کد پستی: ۱۶۶۹۷۴۷۴۱۴

مدیریت پخش و توزیع: تهران، خیابان فردوسی جنوبی، روبه‌روی فروشگاه شهر و روستا، بن‌بست هنر، بن‌بست

اول، پلاک ۵ و ۴ - تلفن: ۳۳۱۱۲۱۰۰ - ۳۳۱۱۴۲۸۸

فروشگاه‌ها و مراکز پخش

■ فروشگاه شماره یک: تلفن: ۶۶۴۶۹۶۸۵ ۳۳۱۱۴۲۸۸

■ فروشگاه شماره سه: تلفن: ۲۲۸۵۵۱۶۴ ۰۵۱ - ۳۲۲۱۴۸۳۱ - ۲

■ نشانی الکترونیک: www.daftarnashr.com ■ پست الکترونیک: print@dnfpub.com

■ پیامک: ۳۰۰۰۴۸۵۰

خواهشمند است نظرات خود را دربارهٔ این کتاب با ذکر نام آن به صورت پیامک ارسال فرمایید.

فهرست مطالب

- حکمت سی و هشتم در نگاه ۱۳
- مقدمه ۱۵
- چند یادآوری ۲۱
- گفتار اول: کلیات و مقدماتی درباره وصایای حضرت علی (ع)** ۲۳
- ۱-۱. مفهوم وصیت و احکام آن ۲۴
- ۱-۲. انواع وصایای امام ۲۵
- ۱-۳. عمومی بودن وصایای امام ۲۷
- ۱-۴. دورهاورد مهم از وصایای امام ۲۸
- گفتار دوم: نگاهی اجمالی به حکمت سی و هشتم** ۳۳
- ۱-۲. تعدد نقل‌ها و تفاوت‌های ناچیز ۳۳
- ۲-۲. دفع ضرر؛ واجب‌تر و مهم‌تر از جلب منفعت ۳۵
- ۲-۳. چرا چهار و چهار؟! ۳۶
- ۲-۴. تفکیک عقل نظری و عقل عملی ۳۸

- گفتار سوم: بالاترین دارایی، عقل است ۴۱
- ۳-۱. مفهوم بی‌نیازی و اقسام دارایی‌ها ۴۲
- ۳-۲. عقل؛ برترین دارایی ۴۳
- ۳-۳. میزان عقل؛ ملاک ارزش دین ۴۵
- گفتار چهارم: بزرگ‌ترین ناداری، حماقت است ۴۷
- ۴-۱. هراس و تنفر انسان از نابودی و ناداری ۴۷
- ۴-۲. مهر و اقسام فقر و ناداری ۴۹
- ۴-۳. حماقت؛ بالاترین و بدترین فقر ۵۰
- ۴-۴. حماقت؛ نسبتاً همه بدبختی‌های دیگر ۵۱
- ۴-۵. حماقت. درد بی‌درمان ۵۳
- گفتار پنجم: بدترین تنهایی، خود بینی است ۵۹
- ۵-۱. مفهوم خاص وحشت و انز ۶۰
- ۵-۲. خطای انسان در تشخیص مفهوم و مصداق تنهایی ۶۱
- ۵-۳. عجب؛ بزرگ‌ترین مصداق تنهایی ۶۵
- ۵-۴. مفهوم عجب و آثار آن ۶۵
- ۵-۵. تفاوت عجب با تکبر و اِدلال ۶۷
- ۵-۶. عجب؛ وحشتناک‌ترین تنهایی ۶۸
- گفتار ششم: با ارزش‌ترین امتیاز، خوش اخلاقی است ۷۱
- ۶-۱. مفهوم حَسَب و رابطه آن با نَسَب ۷۱
- ۶-۲. انسان و منزلت‌خواهی در اجتماع ۷۳
- ۶-۳. منزلت اجتماعی؛ پسندیده و ناپسند ۷۴

- ۶-۴. نقش خوش اخلاقی در پیدایش منزلت اجتماعی ۷۶
- ۶-۵. اهمیت و آثار خوش اخلاقی ۷۷
- ۶-۶. معنای عام و خاص خوش اخلاقی ۷۹
- ۶-۷. مقصود امام علیه السلام از خوش اخلاقی ۸۰

گفتار هفتم: اهمیت دوستی و تأثیر سرنوشت‌ساز آن ۸۳

- ۷-۱. انواع دهستی و معنای مصادقت ۸۴
- ۷-۲. تأثیر حتمی و عمیق دوستی‌ها ۸۵
- ۷-۳. انتخاب دوست و تعیین سرنوشت ۸۸
- ۷-۴. اجتناب از دوستی؛ بزرگ تکلیف شرعی و ادب اجتماعی ۹۰
- ۷-۵. هشدارهای اهل علم، سعادت به جوانان ۹۱

گفتار هشتم: از دوستی با احمق برادر باش ۹۳

- ۸-۱. معنای حُمو و اقسام احمق ۹۴
- ۸-۲. مقصود از احمق در این وصیت ۹۷
- ۸-۳. اجتناب از مصادقت؛ با رعایت ادب ۱۰۰
- ۸-۴. دلایل اجتناب از مصادقت با کودن ۱۰۱
- ۸-۵. نشانه‌های احمق در روایات ۱۰۳
- ۸-۶. هشدار؛ توجیحات ناروا ۱۰۵

گفتار نهم: از دوستی با بخیل برحذر باش ۱۰۷

- ۹-۱. مفهوم بخل و معنای بخیل ۱۰۷
- ۹-۲. نکوهش بخل و سرزنش بخیل ۱۱۰
- ۹-۳. آثار بخل و ریشه آن ۱۱۳
- ۹-۴. علت اجتناب از دوستی با بخیل ۱۱۷

گفتار دهم: از دوستی با فاجر برحذر باش ۱۱۹

۱۰-۱. تفاوت «فجور»، «فسق» و «گناه» ۱۱۹

۱۰-۲. وظیفه مادر برابر گنهکاران ۱۲۴

۱۰-۳. نهی شدید از دوستی با فاجر ۱۲۶

۱۰-۴. علت اجتناب از دوستی با فاجر ۱۲۸

گفتار یازدهم: از دوستی با دروغگو برحذر باش ۱۲۹

۱۱-۱. مفهوم کذب و اقسام آن ۱۲۹

۱۱-۲. نشانه‌های قبح کذب ۱۳۰

۱۱-۳. نهی از دوستی با کذاب ۱۳۵

۱۱-۴. تفریق کذاب با کاذب ۱۳۶

۱۱-۵. علت اجتناب از دوستی با کذاب ۱۳۸

گفتار دوازدهم: دو مصداق مهم بدایان روزگار ۱۳۹

۱۲-۱. دو معنای کذاب و ملاک آنها ۱۳۹

۱۲-۲. کذاب؛ به معنای گوینده دروغ بزرگ ۱۴۱

۱۲-۳. دو مصداق بسیار مهم کذاب ۱۴۴

۱۲-۴. مدعیان ارتباط با امام زمان علیه السلام ۱۴۴

۱۲-۵. مدعیان دروغین مقامات معنوی و عرفانی ۱۴۹

گفتار سیزدهم: در محضر امام مجتبی علیه السلام ۱۵۵

۱۳-۱. امام و شخصیت فردی و فضایل اخلاقی ۱۵۵

۱۳-۲. امام و دستگاه تبلیغاتی دشمن ۱۵۷

۱۳-۳. امام و جهالت و تأثیرپذیری عوام ۱۶۰

- ۱۶۲ ۱۳-۴. امام و ترور شخصیت
- ۱۶۴ ۱۳-۵. امام و مسئله صلح
- ۱۶۵ ۱۳-۶. امام و یاران سست‌عنصر، اما مدعی
- ۱۶۷ ۱۳-۷. امام و اشتیاق به جهاد و شهادت
- ۱۶۹ ۱۳-۸. امام و تجسم عقل در آینه صلح
- ۱۷۱ ۱۳-۹. امام و مغالطه‌ای قدیمی، اما بی‌پایه
- گفتار چه دهم؟ ترجمه‌های منظوم از حکمت سی‌وهشتم ۱۷۵
- ۱۷۵ ۱۴-۱. از کتاب «مهاجرات البراعه فی شرح نهج البلاغه»
- ۱۷۶ ۱۴-۲. از کتاب «تربیت‌هدایت»
- ۱۷۷ ۱۴-۳. از کتاب «شرح نهج البلاغه» منظوم
- ۱۸۱ منابع
- ۱۸۷ نمایه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على محمد وآله
الطيبين الطاهرين وعن ائمتهم اجمعين

چهار و چهار، کتابی که اینک در برابر شماست، شرحی است بر حکمت سی و هشتم نهج البلاغه، که در بردارنده وصایای امام المتقین، حضرت ابوتراب، علی بن ابی طالب علیه السلام، به فرزند ارشد خویش، کریم اهل بیت، امام حسن مجتبی علیه السلام است.

این سفارش‌ها در موقعیتی حساس و سرنوشت‌ساز بیان شده است. آن‌ها که خواهیم دید، آن پدر بزرگوار که پدر دانا و مهربان همه امت نیز هست، در کوتاه‌ترین عبارات، جامع‌ترین راهنمایی‌های لازم برای زندگی سعادت‌مندان را ارائه داده است. حضرت سیدالاولیاء در ابتدای این وصیت فرموده‌اند: «يَا بَنِي! احْفَظْ عَنِّي اَزْوَاعًا وَ اَزْوَاعًا لَا يَضُرُّكَ مَا عَمِلْتَ مَعَهُنَّ»؛ فرزندم چهار چیز، و چهار چیز، را از من داشته باش که با آن هر کاری کنی، به توزیان نخواهد رسید.

در گفتار دوم از این کتاب خواهید خواند که میان مفسران و شارحان نهج البلاغه، این سؤال مطرح است که چرا امام علیه السلام نفرموده‌اند: این هشت چیز را حفظ کن، بلکه تفکیک قائل شده و فرموده‌اند: «أَحْفَظْ عَنِّي أَرْبَعًا وَأَرْبَعًا»؛ این چهار چیز و چهار چیز را حفظ کن. من نام کتاب را از همین نکته لطیف برگرفته‌ام. نگرانی و خوف نسبت به آینده، دغدغه همیشگی انسان بوده و هست. فرزند اده همواره می‌هراسد که مبادا در آینده خطری او را تهدید کند و هستی مادی یا معنوی‌اش را بر باد دهد. به همین دلیل، بزرگ‌ترین بشارتی که فرستادگان خدا به مؤمنان با امامت می‌دهند، همین است که نه اندوهی نسبت به گذشته خویش داشته‌اند و نه ترسی نسبت به آینده: ﴿إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَرَّبُّهُمْ أَعْلَىٰ الْبَكَّةُ ۖ لَا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ﴾؛ کسانی که گم‌سازان و دروغ‌گوها خداوند یگانه است، سپس استقامت کردند، فرشتگان بر آنها نازل می‌شوند که ترسید و غمگین مباشید و بشارت باد بر شما به آن بهشتی که به شما وعده داده شده است.

اکنون امام حکیم و پدر رحیم است، رصیه‌هایی در دو بخش به یادگار نهاده‌اند که آسایش خاطر و احساس امنیت را برای ما به ارمغان خواهد آورد. هر بخشی از این توصیه‌ها در بردارنده چهار پند جردان است و به همین جهت آن را «چهار و چهار» نامیده‌اند. بخش نخست پندهایی از جنس دانش و حکمت نظری است؛ باورهایی که باید داشته باشیم. و بخش دوم نیز پندهایی است از سنخ رفتار و حکمت عملی؛ آنچه انسان خردمند باید انجام دهد.

گرچه هم آن آموزه‌های علمی و هم این دستورهای عملی، مؤذای^۲ عقل سلیم و رهاورد فطرت سالم است، بی‌تردید شنیدن آنها از زبان «دروازه دانش

۱. سوره فصلت، آیه ۳۰

۲. مؤذای، یعنی محصول و نتیجه

پیامبر « شیرین تر و دل‌نشین تر است؛ او که بر سینه می‌زد و می‌گفت: «در اینجا دانش بسیاری است، اما خواستاران آن اندکند و زودا که پشیمان شوند آن گاه که مرا نیابند.»^۱ و می‌گفت: «ای مردم! پیش از آنکه مرا از دست دهید، از من بپرسید. از من سؤال کنید؛ زیرا دانش اولین و آخرین نزد من است. سوگند به خدا که هر بر سینه دآوری تکیه زخم، میان پیروان تورات بر اساس تورات آنان دآوری من کنم و ... [آن گاه فرمود:] از من بپرسید پیش از آنکه مرا از دست دهید. سوگند آن که دانه را شکافت و انسان را آفرید، اگر از آیه آیه قرآن بپرسید، به شما نسیبم گشت که چه وقت و درباره چه کسی نازل شده است.»^۲

حکمت سی و هشتم نوح البازینه، اما خصوصیت دیگری هم دارد. نه تنها گوینده‌اش منحصر به فرد است و نه مخاطب مستقیم آن سبط اکبر نبی ۶ و سرور جوانان اهل بهشت است. که در زمان بسیار حساس نیز انشا شده است. برخی محققان نوشته‌اند که این توصیه در اصله کوتاه میان ضربت و شهادت صورت گرفته است؛ آن گاه که این بنده عاشق در آینه پرواز به سوی معشوق بوده است.

علی علیه السلام زخمی عمیق و کاری برداشته بود و دیگر امیای بهبود نبود. طیب معروف کوفه نیز گفته بود که دیگر امیدی به نفس هر که پرسد بار پدر نداشته باشید. اینک فرزند بزرگ و وارث پرچم ولایت با چشمان گریان در محضر پدر خسته و رنجور خویش حاضر است.

۱. میزان الحکمه، ج ۱، ص ۲۸۵، عنه علیه السلام؛ و إن هاتنا لعلما جَمًا - و أشار إلى صدره - و لكن ظلاله يسير، و عن قليل يندمون لو فقدوني.

۲. همان، ص ۲۸۴، عنه علیه السلام - في خطبته لما يوبع بالخلافة -؛ يا معشر الناس، سلوني قبل أن تقفوني، سلوني فإن عندى علم الأولين والآخرين. أما والله لو شئ لي الوساذ لحكمت بين أهل التوراة بتوراتهم... ثم قال: - سلوني قبل أن تقفوني، فوالذي فلق الحبة وبرأ النسمة لو سألتهموني عن آية آية لأخبرنكم بوقت نزولها و في من نزلت.

پدر به سختی می پرسد که دلیل این اشک‌ها چیست؟ و پسر پاسخ می دهد که چه دلیلی بالاتر از این که شما را در آستانه سفر آخرت می بینم. پدر برای تسلای خاطر و آرامش قلب پسر، در آن حال و هوای نورانی، به او هدیه ای از جنس حکمت می دهد تا خیالش از آینده ای که دیگر علی علیه السلام را در کنار خود ندارد، آسوده کند.^۱

پس نباید این توصیه ها را ساده انگاشت. باید خدا را به همان روح بلند و ملکوتی سه گند داد که توفیق درک و نیز عمل به این وصایا را به ما نیز عنایت فرماید.

کتاب حاضر متن تکمیل شده درس هایی است که در سال ۱۳۹۲، به عنوان شرح و تفسیر سوره البقره در روزهای چهارشنبه ارائه شده و بحمدالله هم اکنون نیز ادامه دارد. این جلسات در هادنگاه و به یاد سیدالشهدای انقلاب اسلامی، آیت الله دکتر سید محمدحسینی به مدت هفتاد و دو تن از همراهانش، در محله «سرچشمه» تهران برگزار می شود؛ و به همین مناسبت نام سرچشمه حکمت را برای مجموعه کتاب های آن برگزیدم.

اینک که نگارش متن درس های شرح و تفسیر این وصیت، تصادفاً اما دقیقاً با دو مناسبت هفتم تیر، سالروز عروج شهید مطهری و نیز بیست و یکم ماه مبارک رمضان، سالروز شهادت مولای او و همه ما، تیرمناز، علیه آلاف التحية و الثناء مقارن شده است، بر خود لازم می دانم ضمن عرض ادب به

۱. در کتاب مصادر نهج البلاغة و آسانیده، ج ۴، ص ۳۶ راجع به حکمت سی و هشتم چنین آمده است: «رواها القاضي القضاعي تحت عنوان "وصيته كرم الله وجهه للحسن لما ضربه ابن ملجم" بهذه الصورة: ولما ضربه عليه السلام ابن ملجم دخل عليه الحسن و هو باك فقال له: ما يبكيك يا بني فقال له: مالي لا أبكي و أنت في أول يوم من أيام الآخرة و آخر يوم من أيام الدنيا. فقال: يا بني احفظ عني اربعا و اربعا لا يضرك ما عملت بهن شيء. قال: و ما هن يا أبة. قال: إن اغتني الغني العقل، و أكبر الفقر الحفق، و أوحش الوحشة العجب، و أكرم الحسب حسن الخلق. قال: يا أبة هذه اربع فأعطني الأربع. قال: يا بني إيالك و مصادقة الأحمق... إلى آخر ما نقله الرضي رحمه الله.»

پیشگاه قافله‌سالار شهدای هفت تیر و دیگر شهدای تاریخ اسلام و انقلاب اسلامی، پیشانی سپاس بر خاک بندگی بسایم و از شکر این همه لطف و کرامت صمیمانه اظهار ناتوانی کنم.

از کوتاهی‌های قطعی در فهم و خطاهای احتمالی در تبیین مقصود حضرت ابوتاب صلوات‌الله علیه پوزش می‌طلبم و چشم امید به عنایت و شفاعت او دوخته‌ام. متواضعانه و ملتزمانه به درگاه پروردگار مهربان رو می‌آورم و خدا را به این لحظات علی، سرزندان علی، سوگند می‌دهم که گفتن، نوشتن و خواندن این کتاب را سزاوارترین و ستیغاری من و شما قرار دهد. ان‌شاء‌الله.

از جانب خود و شمه به درگاه حضرت حیدر کرار، علی مرتضی روحی لتراب مضجعه الفداء عرض می‌ارم که ﴿فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَيْهِ قَالُوا يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَأَهْلَنَا الضُّرُّ وَجِئْنَا بِبِضَاءٍ مُّبِينٍ فَأَبَتْ لِنا الْكَيْلَ وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا إِنَّ اللّٰهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ﴾^۱.

بنده امیروار: محمد اسماعیلی

بیست و یکم ماه مبارک رمضان: ۱۴۳۷ هـ. ق

هفتم تیرماه سال ۱۳۹۵ هـ. ش

۱. سوره یوسف، آیه ۸۸: ای عزیز! ما و خاندان ما را ناراحتی فرا گرفته و متاع ناچیزی با خود آورده‌ایم، بیمانه ما را به‌طور کامل بپوش و بر ما تصدق بنما؛ که خداوند تصدق‌دهندگان را پاداش می‌دهد.